

ДЕЯКІ АСПЕКТИ СОЦІАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ЛОМБАРДІВ УКРАЇНИНА ЗПАМІ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ

М.Г. КАЗЬМИРЧУК

Соціальна діяльність ломбардів України зазначеного періоду представляє собою важливу та малодосліджену тему вітчизняної історіографії. До подібних проблем звертались окремі дослідники. У дореволюційний період слід відзначити А. Щеславцева [1, 157–163] та радянську дослідницю Н. Карцеву [2, 189–197]. Новітні праці належать автору цієї статті [3], який виявивши архівні та опубліковані документи, що дозволили конкретизувати тему, зміг виділити її недосліджені аспекти. Поставлене завдання полягає у тому, щоб привернути увагу наукових кіл до стосунків ломбардів з клієнтами, зокрема, маклаками, важливості введення методів статистичного обліку та впливу сезонності для діяльності ломбардів.

В "будинку для всіх" міському ломбарді можна було зустріти "закинутих туди важким життям не лише придушених потребою

чиновників й інтелігентів, але і ясновельможних панів"[4], людей достатніх, які лише тільки тимчасово відчували потребу в грошах[5, 2]. Це підтверджується як літературними уривком відомої всім "Війни і миру" так і перевіреними архівними джерелами. З цього твору дійшла до нас розмова батька Миколи Волконського з сином Андрієм перед його від'їздом до армії, де він дає останньому таке напутнє слово: "Напевне мені першим за тебе померти доведеться. Знай тут мої записки їх государю передай після моєї смерті. Тепер тут ось ломбардний білет та лист: це премія тому, хто напише історію суворівських війн. Переслати до академії"[6, 138-139].

Особлива важка атмосфера праці службовців в міських ломбардах створювалась "деякими особливостями публіки" [7, 34]. Серед клієнтів ломбардів були студенти-дворяни. Відома заява харківському міському голові студента Імператорського харківського університету П.О. Карасева, який проживав у Харкові на Класичному провулку № 4. Він у лютому 1900 р. відправив з Ростова на Дону грошовий пакет у 3 руб. на ім'я ломбарду за сплату % по заставленим золотим часам, що мали для нього "велику цінність". Але вони були продані з аукціону, який студент визнав недійсним, бо розпорядник отримав з пошти повістку про переказ грошей. Карасев посилаючись на статут ломбарду доводив незаконність його операційних дій, бо прізвище покупця його годинника не було внесено до книги обліку. При цьому розпорядник в цій справі не дав жодних пояснень. А тому студент зазначав, що ломбард "допустив явне та злісне порушення правил статуту"[8]. У відповідь на звинувачення, директор-розпорядник наголосив на виконанні ломбардом обов'язків відповідно до рамок статуту, бо особа користуючись передбаченим статутом правом анонімно придбати будь-які речі, купила годинник студента не побажавши назватись. Позивач "дозволив вести себе негідно своєї освіти, тим більше в суспільній установі", а за негарні вирази ломбард міг притягнути студента – дворянина до суду, але "бачачи недоліки у вихованні, переслідувати не бажає" [9].

Проте міські самоуправління, відкриваючи ломбарди, завжди мали на меті задоволення потреби в доступності кредиту для найменш багаті частини населення. Аби з'ясувати наскільки вірно міські самоуправління розуміли потреби населення треба дослідити кількість клієнтів та їх економічний стан. Величина кредитів покаже який клас суспільства найчастіше користується послугами ломбарду. Так, Київський міський ломбард за перші 17 операційних днів у листопаді 1914 р. більш за все видав позик розміром від 6 до 10 руб. (353), а також від 11 до 25 руб. (306). Наступне місце займають кредити від 4 до 5 руб. (279), а великих позик від 100 до 200 руб. всього 26. Найбільші позики сягали 600 руб [10, 4]. Операції Миколаївського міського ломбарду на 1 січня 1900 р. по 2 626 квитка 28 428 руб., під заклад золотих, срібних та дорогоцінних речей [11]. На 1 січня 1901 р. – 3216 і 33927 [12, 12]. На 1902 р. – 1671 і 27663 [13, 18

]. Кількість дорогоцінних та недорогоцінних закладів Харківського міського ломбарду майже дорівнювала один до одного у січні. На кінець 1891 р. це відношення змінилось, бо в перших числах грудня дорогоцінні речі перевершують недорогоцінні у 1 ½ рази. Перші числа квітня, як весняного місяця, викликали природній наплив верхнього одягу в тій великій кількості, що відношення, дорогоцінностей до не дорогоцінностей змінились на 1,19. "Все це вказує на те, що ломбард спочатку не керувався жодними упередженими цілями, а на кінець року результати виборної дії ломбарду помітні" [14].

Практичне життя в операціях Одеського міського ломбарду по видачі кредитів під заклади показало, що %% за більш великі кредити, тобто від 1000 руб., зустрічають деякі перешкоди та небажані явища, бо за них беруть на 4 % більше, ніж у приватному ломбарді. Клієнти, які закладали речі в приватний ломбард і вели операції у міському ломбарді, вказували на невігідність взагалі тримати чи приносити свої заклади до міського ломбарду, тим більше на таких невігідних умовах для них. Бажаючи залучити клієнтів з більш великими та цінними речами від 500 та більше руб., ціль яких дає лише вигоду і безперечно є вигіднішими. Зі звітів всіх міських ломбардів виходить, що кредити від 1 до 10 руб. дають лише збитки, між тим при наявності більш великих кредитів, всі збиткові заклади користуються вигодами та окупаються за рахунок перших.

Суворе дотримання операційних вимог службовцями ломбардів та детальний опис закладу давав підстави для нарікання клієнтів на втрату часу. Особливо це складно відгукувалось на домашній прислузі та робітниках. До того ж скупчення клієнтів, і особливо найбіднішого класу, не давало доступу до ломбарду особам більш забезпеченим. Такий стан речей робив зазвичай останніх клієнтами приватних акціонерних товариств та позбавляв ломбард найбільш вигідних операцій. Проте якщо не деталізувати опис речей при викупі їх російськими клієнтами, в яких була відсутня "правова коректність", виникав ряд непорозумінь, бо клієнт міг довести, що його річ була кращої якості, ніж та, яку повертає їй ломбард. На відміну від українських, у західних ломбардах час не гаяли – просто зазначали назву речі для чого у закордонних писців існували особливі ручки з двома паралельними перами. Вони також мали раціонально обладнані комори для зберігання речей, чим збільшували зручності для пересічних громадян та прибутки. Таким чином, розпорядник А. Посохов прохав, приймаючи до уваги, що на практиці вже зустрічаються такі небажані явища та бажаючи залучити до операцій ломбарду більш великі заклади, які є більш вигідними, не відображаючись погано на дрібних позиках, прохав перед думою про дозвіл, за прикладом інших міських ломбардів, брати з позик від 500 і більше руб. – 6 % річних і 6 % страховки за зберігання [15, 124–125]

Великий відсоток викуплених закладів доводив, що кредитами користувався виключно обивательський клас, який дорожив своїми речами. Це видно і з аукціонних продаж, а останні йшли з успіхом. Міські жителі найчастіше закладали грамофони, швейні машинки. Біднота мала дуже мало дорогоцінних речей та несла до ломбарду переважно верхню одягу, білизну, взуття тощо. Якщо в міському ломбарді все це не приймалось, то біднота здавала свої речі до приватного ломбарду [16, 821]. Міхові речі складали найбільш цінний речовий реквізит ломбардів не рахуючи дорогоцінностей: діамантів, золотих годинників, сережок, кулонів, ланцюжків та медалей чи срібних чарок, ложок, ножів та іншого столового начиння [17]. На початку ХХ ст. лише Московський міський ломбард запровадив поділ кредитів на три групи: дорогоцінності, не дорогоцінності та громіздкі речі.

Аналіз документів свідчить, що до них зверталися різні прошарки суспільства: дворяни, духовенство, чиновники, військові, міщани, а також навіть селяни. До закладів українські ломбарди приймали не лише золото, срібло, але й всякого роду плаття, посуд, домашній скарб, іноді предмети селянського виробництва, як, наприклад, полотно, овчина, сукно тощо. Тому їх послугами мали змогу часто користуватись місцеві сільські землевласники. Великий вплив селян за кредитами до міських ломбардів став причиною для порушення в Одесі питання про організацію деякими земствами сільських ломбардів для видачі кредитів під хліб, зерно, зброю, одяг чи шкіру. Так, відоме звернення клієнта ломбарду, добровольця турецької війни з 1877 р., селянина-інваліда з с. Сокрутовше Л. В. Степаненко [18].

Відзначимо, що ломбарди, як писав відомий фахівець цієї справи, видавець часопису “Вестник ломбардов”, активний організатор чотирьох з’їздів розпорядників, розпорядник Санкт-Петербурзького міського ломбарду Я. Серебряков, боролися за розширення клієнтури, бажаючи охопити найширші регіони (передмістя), де жили селяни. На заваді досягнення цієї мети була відсутність значних вільних обігових мас грошей [19, 101], а також пасивна позиція земств, скупість та обережність селян. Багато міських ломбардів обслуговують більше село, ніж місто. Уряд дозволив, здається, у 1900 р. земствам відкривати сільські ломбарди. На влаштування цих земських установ потрібно буде створити складну економічну програму, тому в майбутньому навряд чи земства прийдуть на допомогу селу [20, 122]. До ломбардів зверталася переважна більшість населення, яка не мала нерухомої власності, а тому не могла користуватися кредитними послугами інших фінансових закладів. Заможний прошарок селянства зазвичай з острахом ставився до будь-яких форм кредитування, тим паче до короткотермінових послуг міських ломбардів.

В Харківському міському ломбарді часто доводилось спостерігати однакових за своїм соціальним становищем осіб, які закладали як верхній

одяг, так і дорогоцінні речі. Якщо й "можливо говорити про малозабезпечену клієнтуру ломбарду, то тільки лише по відношенню до розміру кредитів, які вона отримувала чи завдяки малоцінності закладів, що не перевищували видачі в 5 руб." [21, 104]. Звіт про діяльність Харківського міського ломбарду за 1914 р. показав, що середній розмір позики досяг 9 руб. 95 к., а це більше за попередній рік на 1 руб. 36 4/2 к. Таке збільшення було визнано безумовно бажаними в справі, яка обслуговувала найбідніший клас міського населення, дрібними позиками від 1 – 5 руб. [22, 2]. У 1916 р. відзначалось зменшення кредитів від 1 до 5 руб., яке пояснювалось правлінням як протверезіння народу. Але насправді було викликане збільшенням видачі кредитів більш достатнім особам, що було "природним через підвищення заробітної платні чорноробам при майже незмінному матеріальному становищі середнього прошарку, який в цей період був більш потребуєчим, а тому закладав більш дорогі речі – золото, срібло тощо. Явище це дуже показове якщо прийняти до уваги, що цінність дорогоцінних закладів підвищилась, а загальних майже залишилась без змін, то до іншого висновку прийти не можна" [23, 97].

Правові негаразди у ломбардній справі створювали "особливі" клієнти-маклаки та службовий персонал, пов'язаний з ними. Кустерський пояснював з приводу своєї грубості з клієнтом "за тієї напруженої праці, яку доводиться витримувати службовцям ломбарду під час аукціону, будь-яка настирлива вимога з боку євреїв дуже серйозно може дратувати і привести до вчинків абсолютно непередбачених. Ця настирливість особливо дратує з боку євреїв, які у дні аукціону підіймають такий галас і так шкодять нормальному ходу справ", що розпорядник звернувся до міського управління з проханням про збільшення під час аукціонів особливих нарядів поліції і прийнятті якихось заходів проти скупників-євреїв, "які постійно дратують публіку". Особливо дратували розпорядника люди, які мали "типові риси євреїв" [23, 59–60].

Від населення часто поступали скарги на те, що на ломбардних аукціонах важко що-небудь придбати вигідно пересічному громадянину, бо вони знаходяться в руках перекупників-маклаків. Іноді в пресі вказувались шляхи для вигнання маклаків з аукціонів і надання мешканцям переваги. Були випадки, коли дійсно досягали цієї мети, і на аукціон "з'являвся простий мешканець, що з інтересом розглядав речі", але купувати щось з них охочих було мало. Речі залишались за ломбардом, заповнюючи й без того переповнені комори, а господар простроченого закладу позбавлявся надлишків від проданого на аукціоні. Аби такого не траплялось рекомендувалось не проганяти перекупників та маклаків, а "лише разом з ними повернути населення, надаючи їм можливість задалегідь розглядати аукціонні предмети, приміряти плаття, взуття тощо". Обидві сторони отримують можливість на однакових умовах конкурувати в торгах, що дасть змогу ломбарду і його клієнтам вигоди,

[24, 616–617]. Ломбарду досить часто робилися зауваження, що перекупники євреї цілою компанією з'являлися до ломбарду у дні аукціону зранку навіть з запасами харчової провізії, чекаючи у дверей, а як тільки ті відкривалися, вони займали перші місця в залі ломбарду, і зайнявши їх, вже не покидали, "скільки б часу не займали торги". В публіки це викликало чутки, що ломбард робить маклакам заохочення і не приймає жодних заходів по усуненню перекупників. Але позбавити зайнятих місць їх ломбард вважав себе не в праві, так само як і не допустити їх до торгів не мав підстави, тому ломбард прохав управу зробити свої зауваження, і призначити поліцейського, бо "настирливі та грубі вимоги євреїв та взагалі майстрових перешли всі межі" [25].

Та вже у 1909 р. розпорядник харківського міського ломбарду змушений був подати в управу заяву, яка свідчила, що "останнім часом чини розшукної поліції стали відбирати у скупників, які купують з аукціону прострочені заклади, всі без винятку куплені речі". Означена міра поліції призвела до того, що в останні аукціони більшість скупників утримались від купівлі речей, які пішли або по дуже низькій ціні, або взагалі залишились не проданими, від чого ломбард ніс надто великі збитки на речах, призначених у продаж, бо скупники були головними покупцями на аукціонах всіх речей без виключення [26].

Проте перекупниками були не лише євреї але й службовці, про що свідчить прохання харківської міщанки А. Ф. Ігнатової, яка у грудні 1899 р. заклала шинель за 200 руб. до міського ломбарду, але, захворівши, зробила пропуск по сплаті %, і та була продана з аукціону перекупнику єврею Дунаєвському, який пояснив, що "шуби не купляв, а залишив цю шинель за собою касир ломбарду і таку носить", а купівля касира "була здійснена фіктивна" [27]. Управа з приводу неправомірних дій адміністрації ломбарду постановила "не брати участь ні прямо ні безпосередньо в аукціонах" [27]. Колишній службовець Харківського міського ломбарду М. Ф. Фесенко вважав "своім обов'язком повідомити про дії ломбарду", бо "касир Галанов ніколи під час аукціону не займався своєю справою і кидав її на недосвідчених службовців, а сам – іноді навіть за допомогою всієї своєї сім'ї купує на аукціоні речі. Розпорядник теж саме. Завжди після занять можна спостерігати як Розпорядник і його товариш нав'ючують підводи, купленими речами. Це не начальники, а баришники". Вже були випадки донесення на розпорядника, але "справу залишили безкарною", а "доповідача г. Івенко визнали психічно хворим" і ще більше почали зловживати. Сам розпорядник в поясненні Харківській міській управі 1906 р. погоджувався, що "службовці іноді доручають комусь з публіки торгуватись на аукціоні до певної ціни за деякі речі, і таким чином купляють їх" [27]. Баришниками називали групу людей, яка спеціалізувалась на купівлі речей з аукціону за безцінь при відсутності клієнтів або шляхом бойкоту штучно підвищуючи ціни. До того ж,

барішники сприяли якнайскорішій реалізації аукціонних речей, пожвавлюючи торги та пропускаючи через свої руки велику кількість речей, а за їх діяльністю стежила поліція, закликаючи приборкувати їх при першому ж порушенні правил.

На практиці ломбардів спостерігались й інші негативні соціальні явища мегаполісів: по параграфу 15 статуту Харківського міського ломбарду, клієнту надавалось право робити заяву про продаж його закладу з аукціону до визначеного терміну по сплаті за кредит. В більшості випадків, такими клієнтами були спекулянти, які користуючись цим пунктом, збували по вигідній ціні свої заклади з аукціону по проходженню двох-трьох тижнів з дня закладу речі, беручи позику виключно з цією метою. Подібного роду операції навряд чи відповідали прямому тлумаченню 15 параграфу статуту, що мав на увазі, вочевидь, вимушені обставини клієнта, але в жодному випадку не промислові цілі спекулянтів. Такі операції в значній мірі загромаджують аукціонний продаж, відбираючи багато часу та праці на їх збут [28, 234].

Необхідність у веденні статистичного обліку клієнтів ломбарду була визнана ще на третьому з'їзді розпорядників ломбардів. Але це рішення було визнано передчасним, бо російське населення надто підозріло поставилось до цього [29, 45–47]. Дуже цікаві й переконливі дані про соціальну та національну належність клієнтів Батумського ломбарду були оприлюднені його завідувачим П. Д. Гамкрелідзе. З 1 січня 1911 р. введена статистика по відношенню до осіб, які звертаються до ломбарду за позиками. В травні 1911 р. до нього звернулися за кредитом 443 особи, з яких лише 7 не побажали надати відомості про себе, а 436 зголосилися дати відомості про себе в березні [30, 754]. З них за професією 75 чорноробів, 7 безробітних, 15 землевласників, 16 різної прислуги, 98 майстрових та ремісників, 94 дрібних торговців, 5 прикажчиків і конторників, 60 службовців різних установ, 10 промисловців, 26 поміщиків і домовласників, 13 осіб “вільних професій” і 17 домогосподарок, що становило 312 чоловіків і 124 жінки [31, 753–754]. Було зафіксовано за місцем проживання серед клієнтів 394 місцевих жителів і 42 іногородніх. Як показав досвід перших трьох місяців, не зустрічається ускладнення до отримання від клієнтів відомостей, які мають, до речі величезне суспільне значення. Дрібні торговці, службовці в різних установах, майстрові та ремісники, робітники, поміщики та домовласники, люди вільних професій, безробітні, ті, хто вчиться, промисловці, духовенство, прислуга, домогосподарки, прикажчики та конторники охоче давали свої координати.

Досвід Батумського міського ломбарду доводив у 1911 р., що більше його послугами користувався середній клас, а лише потім бідний та заможний. Хоч цей матеріал не відноситься до українських ломбардів, але він, безперечно, свідчить, що таку статистику вели й інші подібні

установи. Наведені матеріали все ж дозволяють зробити висновок, що послугами ломбардів користувалися майже всі стани тогочасного суспільства від дворян, інтелігенції і промисловців до робітників і селян. Тобто найактивніша частина суспільства не тільки міст, де знаходилися ломбарди, але й близьких до них населених пунктів, отримувала ломбардні послуги.

В 1912 р. статистичними даними скористався Харківський міський ломбард, аналізуючи підстави для розширення операційної діяльності. За ними потреба в речовому кредиті серед місцевого населення розподілялася в певному порядку по районах. Так, 16290 мешканців Холодної гори кредитувались у ломбарду на суму в 99853 крб., а Лисої гори відповідно 2551 на 12341 руб., також позики брали з Москалівни, Старо-московського, Кінно-Михайлівського, Греківського та інших районів, а 6379 іногородніх залишили в ломбарді 106983 руб. З цієї досить наглядної статистики виходило, що найбільша потреба в дрібному кредиті по кількості закладів спостерігалась серед окраїнних мешканців. Ось чому було визнано бажаним поставити механізм видачі позик у більш полегшені умови користування, шляхом відкриття філіальних відділень ломбарду в найбільш населених та потребуючих частинах міста [32, 76–78]. Архівні матеріали розкривають статистичне питання географічних чинників, даючи відповідь хто і звідки користувався послугами ломбарду. Наприклад, до Житомирського імені братів Дуриліних зверталися жителі м. Києва і Рівненщини, до Харківського міського – із м. Слов'янська та інших населених пунктів України [33]

Статистика створювала можливість простежити склад клієнтів ломбарду, що змінювався по місяцям з року в рік певним чином, в чому спостерігались певні закономірності, які пояснювались умовами життя великого міста. Починаючи з 1 січня рівень кредитів понижувався до початку весни, бо в цей час клієнтами в основному були найменш забезпечені мешканці. З ранньої весни і до початку травня середній розмір кредиту піднімався, адже більшість громадян від'їжджала на дачі чи за кордон, закладаючи при цьому зайві речі. З травня до осені розмір кредиту знову падав, бо в місті залишався переважно незабезпечений прошарок населення, а з осені повертались назад заможні громадяни.

Якщо тепла погода рано встановлювалась, то помічався незвичайний вплив бідноти, які закладали зимові речі. В такі періоди міські ломбарди найбільше потребували збільшення обігових коштів. Так, у одеській пресі було підраховано, що отриманого кредиту в 500 000 руб. міському ломбарду вистачить не більше як на 3–4 роки. А потім, через незвичайний ріст міста (потреба водопостачання якого була не менше 2 000000 відер в кожну добу[34, 6]), щорічний кредит доведеться збільшити до 750 000 руб., якщо не більше [35, 3]. У Полтаві сезонність викликала операційні негаразди, бо "засоби, якими володів ломбард" досягали ледве 6000 руб.

Без сумніву, що їх далеко не вистачало на проведення операцій навесні, коли вимоги по кредитах всюди посилювалися. Основний капітал ломбарду складався "всього з 11 464 руб., що для такого міста як Полтава було занадто мало" [36, 719]. Миколаївський міський ломбард періодично відчував недостачу оборотних грошових засобів в зимовий час, який визначався як період безробіття, а накопичення "вільних сум відбувалось в іншу пору року" [37]. За свідченням 20 березня 1899 р. міського голови В. А. Даценка, що зафіксовані у його зверненні до миколаївського військового губернатора, операції ломбардів у "період безробіття сприяли полегшенню життя міщан" [37].

Отже, опрацьовані архівні та опубліковані матеріали про соціальну діяльність ломбардів свідчать, що ці фінансові заклади відчутно, використовуючи найновіші методи статистики, допомагали розв'язувати нагальні потреби певних соціальних груп українського суспільства по забезпеченню термінової, невеликої позики. Сприяючи цим стабілізації суспільства, вони впливали на розвиток дрібного підприємництва. Проте ця стаття розкриває цю складну соціальну проблему не в повному обсязі. Для довершеного дослідження теми потрібно звернути увагу на подальшому вивченні застосування прийомів статистики ломбардами та впливі клієнтів, у тому числі маклаків, на їх фінансову діяльність.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Щеславцев А. Киевский городской ломбард // Известия Киевской городской думы. - 1915. - № 10. - С. 157 - 163.
2. Карцева Н. Київський міський ломбард // Праці комісії для виучування фінансових справ. - № 5. - Ч. I. - 1929; Зб. соц.-економ. Відділу ВУАН - № 28. - С. 189-197.
3. Казьмирчук М. Благодійницька діяльність ломбардів в Україні наприкінці ХІХ - на початку ХХ ст. // Сумська старовина. - Суми, 2003. - Х - ХІІ. - С. 170 - 177; ІІ ж. Ломбарди України на зламі ХІХ - ХХ ст.ст. - К.: Видавничий дім "Переяслав", 2004. - 190 с. та інші.
4. ДАХО. - Ф. 45. - Оп. 1. - Спр. 3391. - Арк. 29.
5. По поводу открытия в Харькове ломбарда // Харьковские губернские ведомости. - 1889. - 11 января.
6. Толстой Л. Собрание сочинений: В 12 томах. - М.: Изд. "Правда", 1984. - Т. 3. - С. 138 - 139.
7. Кириллов И. Городские ломбарды. - М.: 1914.
8. ДАХО. - Ф. 45. - Оп. 1. - Спр. 2569. - Арк. 21 - 21зв.
9. ДАХО. - Ф. 45. - Оп. 1. - Спр. 2569. - Арк. 22 - 22зв.
10. Киевлянин. - 1914. - 4 декабря.
11. ДАМО. - Ф. 216. - Оп. 1. - Спр. 1760. - Арк. 216.
12. Обзор Николаевского градоначальника за 1901 год. - Николаев, 1902.
13. Обзор Николаевского градоначальника за 1902 год. - Николаев, 1903.
14. ДАХО. - Ф. 45. - Оп. 1. - Спр. - 1729. - Арк. 14.
15. Отношение распорядителя Одесского городского ломбарда на имя одесской городской управы от 21 декабря 1912 года за № 507 // Известия Одесской городской думы. - 1913. - № 1 - 2. - С.124 - 125.

16. Вестник ломбардов. – 1911. - № 51.
17. ДАЖО. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 1057. – Арк. 109 – 113зв.
18. ДАХО. – Ф. 45. – Оп. 1. – Спр. – 2157. – Арк. 37.
19. Серебряков Я. Цветы и сады Парижа. II. О введении в городских ломбардах операций денежных вкладов. – СПб., 1906.- С. 27; Городской ломбард // Обзор деятельности Киевской городской думы за четырехлетие. 1906-1910 г.г.- К., 1910.
20. Щеславцев А.Оборотные средства городских ломбардов // Известия Киевской городской думы. – 1915. - № 12.
21. Объяснения правления ломбарда к докладу ревизионной комиссии // Известия Харьковской городской думы. – 1916. – № 10, 11, 12.
22. Городской ломбард в 1914 году // Харьковские губернские ведомости. – 1915. – 3 марта.
23. Доклад ревизионной комиссии по обревизованию Харьковского городского ломбарда за 1915 // Известия Харьковской городской думы. – 1916. - № 10, 11, 12.
24. Вестник ломбардов. – 1911. - 15 января.
25. ДАХО. – Ф. 45. – Оп. 1. – Спр. 2157.– Арк. 53 – 54
26. ДАХО. – Ф. 45. – Оп. 1. – Спр. 3316. – Арк. 44 – 45.
27. ДАХО. – Ф. 45. – Оп. 1. – Спр. 2913. – Арк. 6.
28. К докладу ревизионной комиссии // Известия Харьковской городской думы. – 1914. - № 2.
29. Кириллов И. Городские ломбарды. – М.: 1914.
30. Вестник ломбардов. – 1911. - № 46.
31. Результаты попытки ввести в ломбардах статистику // Вестник ломбардов.- 1911.- № 46.
32. Доклад распорядителя ломбарда ревизионной комиссии по проверке отчета ломбарда за 1912 г. // Известия Харьковской городской думы. – 1916. - № 5.
33. ДАЖО. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 1145. – Арк. 94, 97-98; ДАХО. – Ф. 45. – Оп. 1. – Спр. 2157. - Арк. 37 та ін.
34. Известия Одесской городской думы. – 1895. - № 1 (сентябрь). – Ч. III.
35. Городской ломбард // Харьковские губернские ведомости. – 1913. –15 марта.
36. Вестник ломбардов. – 1911. – № 44.
37. ДАМО. – Ф. 216. - Оп. 1. – Спр. 1011. – Арк. 19.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Казьмирчук Марія Григорівна – аспірантка Київського національного університету імені Т. Шевченка.